

Праця жінок та підлітків на промислових підприємствах Київської губернії наприкінці ХІХ ст.

Аналізується заробітня платня, умови праці, відпочинку та стан здоров'я жінок і підлітків Київської губернії у пореформенний період. Доведено, що ці соціальні групи були найбільш незахищеними у промислово розвинутій Київській губернії. Автор зосереджується на дослідженні робочої атмосфери цукрової та тютюнової галузей – найзначніших на той час у Київській губернії.

Ключові слова: жіноче питання, підлітки, промислові підприємства Київська губернія.

Промислові підприємства Російської імперії, зокрема і Київської губернії, у пореформаенний період стали потужними центрами формування робітничого класу. Численною соціальною групою нового для ХІХ ст. класу за віковими та статевими відмінностями стали жінки та неповнолітні, яких називали напівробітниками. Саме така назва дозволяла підприємцям менше платити та економити на утриманні цих соціальних груп при рівній експлуатації та однакових умовах з усіма іншими робітниками-чоловіками. Актуальність проблеми піднятої у даній статті обумовлюється наявністю широкого пласта неопрацьованих архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та опублікованої дореволюційної літератури, яка не використовувалася раніше для розгляду цього питання.

Проблема праці жінок та неповнолітніх на промислових підприємствах Київської губернії у пореформенний період попри її актуальність не має належного аналізу і висвітлення у вітчизняній історіографії. Представники імперської та радянської історіографії[1] спеціально не виділяли працю жінок, а висвітлювали загалом робітничий рух, його межі та кількісні показники[2]. Лише подеколи проминали у їхніх працях статистичні дані про жінок, які спеціально не оброблювалися. На використанні праці неповнолітніх наголошувалося тільки у розумінні негативного компонента, без приведення реальних цифр. Тому у даному дослідженні буде взято не всю територію України, а лише Київську губернію, у той період, коли вона була найбільш сильним осередком підприємництва імперії.

Частка жіноцтва у середовищі робітників Правобережної України складала наприкінці ХІХ ст. вже значний відсоток, що дорівнював майже половині частки чоловіків. У той час жінок було 5,5 %, а чоло-

віків – 10,5 % [2, с. 193]. Загалом, у Київській губернії станом на 1897 р. було 61424 робітника, з-поміж яких дітей до 14 років працювало 3132, а жінок – 6232 (тобто 22 % від загальної кількості робітників). Так, на тютюновому виробництві працювало 874 жінки з 1500 робітників (58 %) [3, с. 140, 142].

Юнаки до 18 р. та жінки на фабриках і заводах Київської губернії у пореформений період підпадали під єдину категорію, яка мала назву напівробітників. Вони одержували менші зарплати, попри те, що мали однакові умови та харчування із робітниками-чоловіками, а подеколи навіть гірші. Найменші зарплати у напівробітників були на тютюнових фабриках, де використовувався переважно дитяча праця, зокрема дівчаток. Так, на тютюновій фабриці Соломона Когена у Києві, крім 20 майстрів і 45 майстринь, також працювали 9 хлопчиків і 20 дівчаток, які отримували по 5 руб. на місяць. На іншій київській фабриці братів Коген використовувалася праця 8 хлопців та 32 дівчат 12 – 14 років, яким платили від 1 до 3 руб. На київській тютюновій фабриці Згурії працювало 38 робітників: 5 чоловіків, 12 жінок, 3 помічника і 18 неповнолітніх, неграмотних дівчаток від 13 до 14 років. Неповнолітні знаходилися у папіросному відділенні, як являли собою підвальні та сирі приміщення із спертим повітрям. За свою важку і шкідливу роботу вони отримували від 3 до 5 руб. на місяць. Київська тютюнова фабрика Егіза мала 160 робітників, з яких була 21 дівчина 12 – 14 років. Всі неповнолітні були неграмотні і отримували від 2 до 5 руб. на місяць [4, арк. 22, 29 зв, 30]. За таку малу зарплату неповнолітніх затримували постійно на лишні півтори години, у шкідливих умовах вони працювали понаднормово без справедливої доплати і надбавки [4, арк. 61, 62 зв, 63]. Робота на тютюнових фабриках і заводах була шкідливою особливо для напівробітників. Так, для жінок вона загрожувала бездітністю та високим процентом смертності немовлят. Вже на початку ХХ ст. показник смертності немовлят у Київській губернії був доволі високий – від 22 до 26 % [5, с. 197].

Мізерними для тогочасних умов були заробітні плати напівробітників на цукрових заводах. Так, на Кисельовському цукровому заводі Звенигородського повіту робітникам платили по 6 руб. на місяць, а напівробітники отримували за спеціально складеним списком. 10 напівробітників отримували по 4 руб. на місяць, а їхній задаток становив 5 руб. 22 жінки мали кращі умови – по 25 коп. за зміну на своїх харчах [4, арк. 131 зв]. За умовами робітників із села Степанці з підрядником Рувінським «Робітники наймаються на завод з 1 вересня і до кінця виробництва, за 30 робочих днів отримують по 7 руб., а напівробітник по 4,5 руб.» [6, арк. 91].

Товариство Лебединського цукрового пісочного заводу, що розташовувалося у Чигиринському повіті, утримувало 290 робітників і 64 напівробітників, з них – 33 жінки. На рафінадному заводі Товариства працювало 337 робітників і 87 напівробітників, з яких було 50 жінок [4, арк. 138 зв]. На цукровому пісочному заводі зарплата становила по 7 – 9 руб. на місяць, а на рафінадному платили по 7 – 12 руб. [7, арк. 3 зв]. Цукровий завод О. І. Лопухіної при селі Матусов Черкаського повіту під управлінням директора Людвіга Філіповича Цержбовського з 280 робітників на зміні, допускало 16 напівробітників і 10 жінок, які отримували по 5 руб. на місяць на своїх харчах [4, 141 зв]. На Махорінецькому цукровому заводі Товариства при селі Ізолахські Махариці Бердичівського повіту

працювало 8 жінок, заробляючи по 4,5 руб. на місяць і харчі[6,арк.54зв,64]. Топоровський цукровий завод утримував 340 робітників, 60 напівробітників, з яких було 40 жінок. Робітники отримували завдаток від підрядника у розмірі від 6 до 10 руб. Саліванський цукровий завод мав 406 робітників, з них 75 напівробітників, а Синявський цукровий завод на 2-х денних змінах утримував 397 робітників, з яких 46 напівробітників і 8 жінок[8,арк.53зв,56зв,57]. На Пивецькому цукровому заводі Романовського товариства Каневського повіту працювало 165 робітників і 55 напівробітників, з них 35 жінок на 2-х змінах[7,арк.118].

Значною був показник напівробітників на приватновласницьких заводах. На Трощинському цукровому заводі графа Н. А. Шембека у Каневському повіті на 2-х змінах працювало 100 робітників, 40 жінок вільнонайманих і немісцевих. Степаницький цукровий завод спадкоємців Бернарда Адельштейна у тому ж повіті, під управлінням директора і управляючого В. О. Васильєва, найняв підрядника, який завербував 133 робітника, з них 80 за контрактом, що проживали в казармах. Із всієї кількості завербованих на роботи було 20 напівробітників, з яких 10 жінок. Поташанянський цукровий завод графа Бутурліна Каневського повіту утримував 350 робітників на 2-х змінах, з них 140 напівробітників та 60 жінок. Лучанський цукровий завод Молодецької, орендований у графа Германа Горнштейна у Тарашанському повіті наймав на роботу 332 робітники, які працювали на 2-х змінах, з них 40 напівробітників і 12 жінок[7,арк.121,123,127,131].

Інші показники також переконають в тому, що кількість напівробітників на цукрових заводах була значною. У Звенигородському повіті на трьох заводах працювала значна кількість жінок і неповнолітніх. На Почанінському цукровому заводі Преснухіної із 368 робітників, 24 були напівробітниками, з яких 12 жінок. На Бужанському цукровому заводі графа А. Потоцького із 327 робітників, 24 були напівробітниками, з них 4 жінки. Ольховецький цукровий завод графа А. А. Потоцького, працюючи завдяки 374 робітникам, із їхньої кількості 36 напівробітникам і 12 жінкам[7,арк.133,135,138].

Найбільш показовим серед приватновласницьких цукрових заводів є зразковий Смілянський цукровий завод графів Бобринських у Черкаському повіті, на який з 453 робітників на 2-х змінах, наймалося 100 напівробітників (85 жінок). На зарплаті цій категорії робітників заводське керівництво нещадно економило. Так, напівробітники отримували по 25 коп. на тиждень, а деякі по 15 коп. і харчування[4,арк.158,158зв]. На Капітановському цукровому заводі графів Бобринських у Чигиринському повіті під управлінням директора І. Гагаринського було найнято 264 робітника на 2 зміни, з яких 52 напівробітника і 34 жінок[7,арк.1].

Цукрові заводи часом заключали контракти із вербувальниками, де вказувалася точна цифра напівробітників, яку допускалося наймати. Так, конторою цукрового заводу при містечку Степанцях Канівського повіту було найнято 49 робітників і 22 напівробітника, а підрядник 2-ї гільдії купець Рувінський завербував ще 125 осіб. За умовами заводу з підрядником відзначалося: «Доставити на всі роботи 150 осіб робітників та напівробітників. 125 повинні бути робітниками, а інші напівробітники: 5 жінок і 20 підлітків...»[6,арк.87зв.,88зв.]. Підрядник отримав по 25 руб. на місяць однаково за робітника та напівробітника[7,арк.123зв].

Вербувальники-підрядники часом виступали як касири, що розраховувалися з найнятими ними робітниками і як нотаріуси. Так, Мартинівський цукровий завод Ф. А. Терещенка Каневського повіту, утримуючи 314 робітників на 2-х змінах, з них 49 напівробітників і 24 жінки. Всі робітники постачалися підрядником, який отримував по 11,5 коп. за перероблений ними берковець. Також підрядник був повіреним заводу[7,арк.125].

В умовах також визначався бажаний вік робітника, а також до скількох років він рахується напівробітником. Так, на Ржищевському цукровому заводі К. Т. Тритшеля у Київському повіті, орендованому каневським міщанином і купцем І. М. Бродским, робітники постачалися підрядником Южитом Мединським. У складених 24 лютого 1887 р. умовах з підрядником зазначалося: «Підрядник зобов'язується поставити робітників на всі роботи зовні та всередині заводу. Робітників, напівробітників і жінок. Робітників не молодших 22 років, а напівробітників не молодших 15 років...». Саме з огляду на вік неповнолітнім виплачували зарплату[6,арк.66-67зв,68зв].

Щоб кількісно категорія напівробітників не перевищувала визначуваної межі, оплата праці вербувальників напівробітників залежала від того чи був це повноцінний робітник або напівробітник. Так, з умов про поставку робітників Звенигородським купцем 2-ї гільдії Германом Стародубським із цукровим заводом графа Андрія Потоцького при селі Ольховці Звенигородського повіту можна побачити у першому ж пункті: «На виробництво 1886/7 рр. зобов'язуюся поставити від 300 до 400 чоловік робітників на своїх харчах. При чому купцю рахується від заводу 85 % робітників і 15 % напівробітників (якщо б навіть їх було більше)»[6,арк.21зв]. Підряднику каневському купцю Равінському Саліванський цукровий завод графині М. Є. Браницької Васильківського повіту платили по 14 руб. за робітника і по 9 руб. за напівробітника. Равінський мав постачати заводу 360 робітників, з яких 26 були напівробітниками. Насправді вербувалося 295 робітників і 20 напівробітників. На цьому заводі робітники отримували по 6 руб., а напівробітників по 4 – 5 руб. на місяць від підрядника. Заохочування у вигляді завдатків для найманців становило 10 руб. На Жашківському цукровому заводі Тульчинського Таращанського повіту, якщо робітники обходилися заводу дешевше, то підрядник отримував надбавку[9,арк.91зв,94].

При вербуванні, на Шполянському цукровому заводі, де працювало 380 робітників, 60 жінок і 54 неповнолітніх, та Кисельовському цукровому заводі Товариства Закса і Фішмана Звенигородського повіту, де працювало 524 робітників, видавалися гроші на проїзд по 3 руб. 14 коп. при прибутті на завод. Завдаток становив по 12 руб., тому зарплати складали по 6 руб. і напівробітникам по 4 руб. на місяць. Прицьковський цукровий завод Кисельовського Товариства при селі Великі Прицаки Каневського повіту видавав своїм робітникам завдатки по 12 руб., на дорогу 2 руб. та на паспорт 60 коп., на мило у місяць по 12 коп. Загалом, на заводі працювало на 2-х змінах 222 робітників і 68 напівробітників, з яких 50 жінок. Напівробітникам платили 5 – 7 руб. на місяць. Тальковський цукровий завод графині С. Л. Шувалової Уманського повіту, на якому працювало 252 робітника, з них 83 напівробітника і 49 жінок. Робітники 125 із Смоленська найняті заводом на письмових угодах, отримували зарплату

по 7 руб. на місяць і харчі. На проїзд отримували по 4 руб. і паспорти, завдаток 12 руб.[7,арк.10-11,115зв,116зв,117,142].

Щодо видів робіт для напівробітничої категорії цукрових заводів, то вона вражає своєю різноманітністю, а подеколи нещадністю. Загалом, жіночу працю на заводах використовували для прибирання. На Цибулевському цукровому заводі Цибулевського Товариства Липовецького повіту за усними договорами працювали у 2 зміни 18 жінок, які мили підлогу і отримували за роботу по 5 – 6 руб. на місяць. Не пощастило на цьому заводі 60 неповнолітнім, які мусли працювати у розливних по 5 – 8 руб. місяць. Всього завод нараховував 441 робітника[9,арк.97зв.,98]. Жахливі умови праці у розливній відмічає російський дослідник цукрових заводів Н. Рашевський: «В большинстве отделений: в разливной, пробельной и др. температура не ниже 30°R...»[10,с.12].

Так, найкраще і найменш шкідливіше для здоров'я застосування жіночої праці було на цукровому заводі «Дітріха та Гливе» Уманського повіту біля Умані при селі Церхнячці, де із 320 чорноробів, 110 було напівробітниками. Жінки розділялися так: 4 мили фільтрпреси, 5 – підлогу, 3 працювали у розливній, 3 – «при согурации для чистоти», 1 – в лабораторії. На цукровому заводі Київського Товариства, де працювало 50 осіб прислуги (кучера, сторожі, артільні кухарі та кухарки), 10 жінок-кухарок отримували по 5 руб. на місяць, а 70 жінок – по 7 руб 50 коп. на місяць, з умовою, якщо вони найматимуться на 2-й рік, то зарплата їхня зросте до 8 руб.[6,арк.3-Ззв,6,26зв,27зв]. Здавалося, що найлегша робота на цукровому заводі була для жінок та неповнолітніх у відділеннях, де кололи та різали цукор. Проте напівробітники там були з ніг до голови засипані цукровим пилом, а краї цукру були настільки твердими, що стирали пальці у кров.

На цукровому заводі у Ільїнцях княгині Сан-Донато Липовецького повіту з 330 чорноробів було 70 жінок, які працювали головним чином в бурячних на 8-ми змінах. Зарплата була дещо високою: робітник отримував 10 руб., а жінки по 9 руб. на місяць. До того ж кожного місяця видавався аванс. За 26 днів роботи видавали нагородні по 2 руб., а жінкам по 1,5 руб.[9,арк.115]. На Яроповичському цукровому заводі працювало 27 жінок на внутрішніх роботах, отримуючи по 7 руб. на місяць, і 40 жінок поза заводом, продаючи продукцію і отримуючи 9 руб. на місяць. На цьому заводі робітник отримував по 10 руб. на місяць на своїх харчах, а неповнолітній 7 – 9 руб.[8,арк.48зв].

Найжахливішими були види робіт для жінок на Григоровському цукровому заводі Київського повіту, який належав І. Зайцеву. Всього на заводі працювало 536 на 2-х змінах. По відділам, 4 жінки працювали у дифузній, 52 – у рафінадному відділі, де частина знаходилися у «вертельній», а частина працювала при підносі головок цукру [9,арк.89,89зв]. Н. Рашевський бачив, що: «Каждая такая головка в форме весит более пуда...форма от прилипшего сахара шероховата, точно напильник. Таких голов кладут рабочему на плечи зараз три... и в течении всей смены разносит он по всем этажам завода, освобождая плечи только для того, чтобы подставить под новые головы». Від цієї роботи утворювалися рани та рубці[10,с.13].

На Ходорковському рафінадному заводі у 2 зміни на нічних роботах неповнолітні працювали у темних сушарнях та апаратних, а жінки на ко-

веровці, у апаратних, світлих сушарнях, у фільтраційних. На денній зміні в основному жінки (25 жінок із 29 осіб) розфасовували та упаковували цукор[8,арк.64зв].

Умови проживання на заводах немісцевих жінок та неповнолітніх були однаковими із рештою робітників. Окремих казарм для жінок не було. Проте існує чи не єдиний випадок, коли жінки мати окреме відділення. Цукровий завод К. А. Балашової біля містечка Городище Черкаського повіту, на якому працювало загалом 871робітників і службовців, із них 121 напівробітника і 111 жінок, мав окреме відділення у казармі, відведене спеціально для жінок[4,арк.8зв,10,11].

Іноді казарми (це зустрічалось вкрай рідко, бо зазвичай казарми були дерев'яні та брудні[6,арк.94зв]), у яких проживали всі робітники, були відносно чистими, але повітря у них завжди характеризувалося як важке. Буржуазія економила на додатковій вентиляції, тому додаткові трубопроводи не монтувалися. До речі проблема із вентиляцією існувала і на самих заводах. Так, Н. Рашевський відмічає про повітря у казармах: «Это густая смесь человеческих испарений, прелой обуви, махорочного дыму и запаха пищи, подогретая до высокой температуры... а о какой либо искусственной вентиляции на большинстве заводов не имеют понятия»[10,с.13]. Подеколи жінки могли відмовитися від харчів та бараків, якщо жили у сусідньому селі і приходили на завод. Таких напівробітників називали «приходящие»[6,арк.54зв,64]. Одежа працівниць цукроварень була примітивною, бо на заводах атмосфера була спекотна. Так, на Городище-Пустоватовському заводі, де працювало 47 напівробітників, з яких було 40 жінок, власники провели ремонт, витративши на вдосконалення, особливо машинного відділення 50 тис. руб. Проте не завжди покращення стосувалося житлових умов робітників[8,арк.56].

Інколи місцеві робітники теж користувалися казармами. Так, Езерянський цукровий завод, на якому працювало 320 місцевих робітників на 2-х змінах, з яких було 30 напівробітників, а також 16 жінок, виділив 50 харчі та казарми. Попри те, що зарплата при користування казармами та харчами від заводу коштували робітникам чверті заробленого, охочі знаходилися. Замість 10 руб. казармені робітники отримували 6 руб. на місяць. Можливо, ці робітники працювали нічними змінами, адже поряд із статистичними показниками виділено, що завод освітлювався лампами і освітлення було погане[8,арк.58зв].

Отже, праця жінок та підлітків на найбільш прибуткових промислових підприємствах Київської губернії, а саме, на цукроих заводах та тютюнових фабриках, використовувалася без будь-якого обмеження, у загальних антисанітарних умовах. Жінок та підлітків об'єднали в окрему соціально-трудову групу – напівробітників, створюючи їм однакові умови із рештою робітників, платили вдвічі менше і так само годували. Особливих умов для цієї категорії, досить значної особливо на тютюнових фабриках, створено не було. Натомість, багаточисельні джерела свідчать, що подеколи жінки й підлітки використовувалися на найважчих ділянках роботи. Важливим є той факт, що більшість неграмотних підлітків одержували ще меншу платню та частіше використовувалися понаднормово на виробництві. Особливо цінними відомостями є те, що вербувальники отримували від заводів замовлення на поставку напівробітників, де зазначався вік та за-вдаток, від якого залежала зарплата неповнолітнього.

Досліджуючи цю недостатньо розроблену проблему, варто поставити на перспективу виявлення і систематизації джерел, які проливають світло на жіночу та підліткову працю й на інших підприємствах Київської губернії й підросійської України вцілому.

Список використаних джерел

1. Нестеренко О.О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX т. / Нестеренко Олексій Олексійович. – К., 1951. – 62 с.
2. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С.Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической лит-ры, 1958. – 624 с.
3. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко Олексій Олексійович. – К.: Держполітвидав, 1952.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф.575. – Оп.1. – Спр.4.
5. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.) / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С.Г. Семашко. – М., Госстатиздат, 1956.
6. ЦДІАУ. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.2.
7. Там само. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.6.
8. Там само. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.64.
9. Там само. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.5.
10. Рашевский Н.Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н.Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907.

Казьмирчук М.Г. Женский и подростковый труд на промышленных предприятиях Киевской губернии в конце XIX ст.

Анализируется заработная плата, условия труда, отдыха и состояние здоровья женщин и подростков Киевской губернии в пореформенный период. Доказано, что эти социальные группы были наименее защищены в промышленно развитой Киевской губернии. Автор фокусируется на исследовании рабочей атмосферы сахарного и табачного производства – наиболее значительных в то время в Киевской губернии.

Ключевые слова: женский вопрос, подростки, промышленные предприятия, Киевская губерния.

Kazmyrchuk, M.G. The woman's and teenager's work on enterprises of Kyiv gubernya at the end of the XIX century

In the article was analyzed the level of salary, the working conditions, the recreation and the health of women and teenagers of Kyiv gubernya at the after reformation period. These social groups had less protection in highly developed industrial of Kyiv gubernya. The author concentrated on investigation working atmosphere sugar's and tobacco's departments as the hugest enterprises of Kyiv gubernya at the end of the XIX century.

Key words: woman's questions, teenagers, enterprises, Kyiv gubernya.